

**ՏԱՐԱԾԱԺԱՄԱՆԱԿԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՆՇՈՂ ՀԱՅԵՐԵՆ ՄԻ ՔԱՆԻ
ԲԱՌԵՐԻ ՍՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ**

Զաքարյան Հովհաննես

բանասիրական գիտությունների թեկնածու,
ՀՀ, «Տաթև» ԳԿՀ, լեզվաբանության բաժանմունքի ղեկավար,
hovzakaryan@yahoo.com

DOI: 10.54503/978-9939-970-07-3-117

Բանալի բառեր. հայոց լեզու, հ.-ե. նախալեզու, ձայնդարձ, արմատային տարբերակներ, սկզբնահնչյուն, աճական, ածանց:

Նախաբան

Հոդվածը նվիրված է հ.-ե. *(a)u(e)- «վեր, վար, դուրս, հեռու, մոտ» պարզական արմատից անմիջականորեն սերված մի շարք այնպիսի բառերի կամ արմատների ստուգաբանությանը կամ վերջինիս ճշգրտմանը, որոնք գրային հայերենում սկսվում են *վ-*, *ու-*, *(յ/հ)աւ-* կամ *եւ-* հնչյուն(ներ)ով և այս կամ այն չափով առնչվում են տարածաժամանակային «հեռու – մոտիկ», «վեր-վար», «վաղ-ուշ» կամ «սկիզբ-վերջ» իմաստի հետ:

Ինչպես հայտնի է, հ.-ե. *u (*w) ձայնորդը հայերենում բառամիջում և բառավերջում վերածվել է առավելապես *վ/ւ*, *զ* կամ *ու* հնչյունի (*diw- >տիւ, *awed- >աւետ, *g^wow- >կով, *owi-pa- >հովիւ, *g^wowio- >կոզի, *rew- >արեգ, *bhut- >բութ, *tu >դու նն):

Ինչ վերաբերում է բառասկզբին, ապա հայերենագիտության մեջ ընդունված է այն կարծիքը, որ այդ դիրքում հ.-ե. *u- ձայնորդը վերածվել է միայն *զ*-ի կամ *ու*-ի (չկա բացատրություն, թե ինչու չէր կարող վերածվել *վ*-ի), իսկ *վ*-ով սկսվող հայերեն բառերը իբր փոխառություն են մեծ մասամբ իրանական աղբյուրներից:

Կասկածի ենթարկելով կարծրատիպի վերածված այդ կարծիքը՝ առաջադրել ենք այն վարկածը, որ *վ* սկզբնահնչյունով հայերեն բառերի մեծագույն մասի հայերեն հնագույն ձևերում այդ *վ*-ն եղել է ոչ թե սկզբնահնչյուն, այլ հաջորդել է հետագայում ընկած թույլ սկզբնաձայնավորին կամ սահող *s-ին, այսինքն՝ իրականում եղել է բառամիջյան *u ձայնորդ, որի զարգացման օրինաչափ արդյունքներից մեկն է *վ/ւ*-ն: Այս վարկածը հիմնավորող մի շարք ստուգաբանություններ արդեն ներկայացրել ենք մեր մի քանի հոդվածներում: Սույն հոդվածում

1 Տե՛ս Հ. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հհ. 1-7, Ե., 1952-2005 (այսուհետև՝ ԼՔՀԼ), հ. 6, էջ 488-494:

2 Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, հ. 1, Ե., 1940, էջ 318, Գ. Զահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն, նախագրային ժամանակաշրջան, Ե., 1987 (այսուհետև՝ ՀԼՊ), էջ 557-558:

3 Հ. Զաքարյան, Հայերենի վ- սկզբնահնչյունի հնդեվրոպական ծագման մասին.- «Հայոց լեզվի պատմական ուսումնասիրության արդի խնդիրներ (գիտական հոդվածների ժողովածու) (խմբ.՝ Վ.

անդրադարձել ենք հ.-ե. *(a)u(e)- «վեր, վար, դուրս, հեռու, մոտ» արմատից անմիջականորեն սերված հայերեն մի քանի բառերի, որոնց թվում կան գրային հայերենում *վ*-ով սկսվող ձևեր:

Հ.-ե. *(a)u(e)- «վեր, վար, դուրս, հեռու, մոտ» պարզական արմատի տարալեզու ածանցյալների մի խումբ ստուգաբանված է և տեղ է գտել հանրահայտ բառարաններում: Դրանց թվում կան մի քանի հայերեն բառեր (տե՛ս ստորև): Սակայն հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ կան նույնարմատ չստուգաբանված կամ ոչ բավարար ճշգրտությամբ ստուգաբանված հայերեն ևս մի շարք բառեր, որոնց հայտնաբերումն ու ստուգաբանությունը կամ դրա ճշգրտումը կարևոր է հայերենի բառապաշարի բնիկ՝ հ.-ե. շերտի գիտական ուսումնասիրության ամբողջացման առումով:

Հետազոտության ընթացքը և արդյունքները

Հ.-ե. *(a)u(e)- «վեր, վար, դուրս, հեռու, մոտ» պարզական արմատը գիտական աղբյուրներում ներկայացված է տարբերակներով՝ № 130. *au-3 (aue); ա՛- «-ից, հեռու, վեր», № 2064. *ūd- «դեպի վեր, հեռու, դուրս», № 2067, *upér, *upéri- «վրա, վեր», № 2068, *upo, *up, *eup, *(e)up-s- «տակ, տակից» (Պոկ.), *au- «-ից, հեռու», *ūd- «վրա, վեր», *wers- «վեր(և), վերին», *upo- «վերև, վեր» (Նիկ.), *ūd- «դուրս, դրսի, արտաքին, վեր, հեռու»⁵, *uer- «բարձրանալ»⁶, *au- «ցած, հեռու»⁷ և այլն:

Այս և այլ աղբյուրներում առկա են հ.-ե. նշված արմատից սերված հայ. *աւոոց* (*օոոց*) «հեռու, դուրս, արտաքս, ի բաց» <*au-lo- <*au- «ցած, հեռու» (ՀՄԲ, 102), *աւցտել* (*աւձտել, օցտել*) «1. շեղել, հեռացնել, 2. պառակտել, 3. բաժանել, զատել» <*au- «ցած, հեռու» + *sk'id- <*gիտ- <ցտել «կտրել, ճեղքել» (ՀՄԲ, 104-105):

Նկատի ունենալով (*ա/ե*)*ւ* – *վ* – *ու* լծորդությունը՝ առաջարկում ենք նույն արմատից բխեցնել նաև **օտար, եւ, վտարել, վանել, վանդել, վոնդել, վարատել, վայր,**

Կատվալյան)», Ե., 2019, էջ 34-45, Հ. Ջաքարյան, Վ.- սկզբնահնչյունով հայերեն մի քանի բառերի հնդեվրոպական ծագման մասին.- «Լեզու և խոսք» էլեկտրոնային հանդես, թիվ 1 (խմբ.՝ Վ. Կատվալյան), Ե., 2021, էջ 114-129.- https://las.sci.am/docs.php?file_id=74, Հ. Ջաքարյան, Հ.-ե. *(a)u(e)- «սիրել, ուզել, օգնել» արմատից սերված հայերեն մի քանի բառերի ստուգաբանություն, «Ջահուկյանական ընթերցումներ», 1-2 (17-18), Ե., ՀՀ ԳԱԱ ԼԻ հրատ., 2022, (290 էջ), էջ 215-226, ևն:

4 J. Pokorny, Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. Bern-München, 1959.- <http://dnghu.org/indoeuropean.html> (այսուհետև՝ Պոկ.), S. Nikolaev, Database of Indo-European etymology.- <http://starling.rinet.ru/cgi-in/response.cgi?root=config&morpho=0&basename=\data\ie\piet&first> (այսուհետև՝ Նիկ.):

5 Տե՛ս Wiktionary.- <https://en.wiktionary.org/wiki> (այսուհետև՝ ՎԲԱ), Proto-Indo-European *ūd-:

6 Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հհ. 1-4, Ե., 1971-1979 (այսուհետև՝ ՀԱԲ), հ. 1, էջ 539-540, գեր:

7 Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, Հայերեն ստուգաբանական բառարան, Ե., 2010 (այսուհետև՝ ՀՄԲ), էջ 102, 104-105:

8 Օոոց, օցտել բառերը Հ. Աճառյանը համարել է հավաստի ստուգաբանություն չունեցող (ՀՄԲ, 4, 613, 612):

վեր, վերջ, ուրջ, աւարտ, յաւ «վերջ», հաւ «սկիզբ», աւագակ, աւան «կողոպտիչ», աւար, աւել, նուագ, աւագ, հաւ «պապ», վէս, վսեր, վսե(ա)մ, վեստ, վեհ, նուաստ, վարագոյր, վրան, ուշ, վաղ, վախճան, վռագ, յաւէտ, յաւէ(ր)ժ, հուպ և այլ բառեր, որոնք պարունակում են տարածաժամանակային «հեռու – մոտիկ», «վեր, վար», «վաղ, ուշ» կամ «սկիզբ-վերջ» իմաստային բաղադրիչը:

Քննարկվող հայերեն բառերի շարքում կան հոմանիշներ (*աւտար – եւ, վանել – վանդել – վոնդել – վտարել – վարատել – օցտել, աւարտ – յաւ «վերջ» – ուրջ – վերջ – վախճան, աւագակ – աւան «կողոպտիչ», վտարել «հափշտակել» – աւարել, վէս – վսեմ – վեհ, յաւէտ – յաւէրժ*) և հականիշներ (*վայր – վեր, յաւ «վերջ» – հաւ «սկիզբ», վէս – նուաստ, վաղ – ուշ, աւել – նուագ* ևն), որոնց միջև փորձել ենք գտնել նաև ծագումնաբանական կապեր, մինչդեռ դրանք մինչ այժմ բխեցվել են հաճախ միանգամայն տարբեր աղբյուրներից:

Բառերի միջև ծագումնաբանական կապեր հաստատելիս կարևոր փաստարկ է նաև այն, որ ժամանականիշ, տարածանիշ (և ոչ միայն) բառերը հակված են ներհականչության, այսինքն՝ զուգահեռաբար ունենում են իրար հակառակ իմաստներ (օրինակ՝ *առաջ, հետ(n), շուտ*), և քննարկվող *հ.-ե. *(a)u(e)- «վեր, վար, դուրս, հեռու, մոտ»* արմատի դեպքում էլ առկա է ներհականչության դրսևորումը:

Հերթականությամբ անդրադառնանք նշված բառերին:

Աւտար (օտար) «դրսից, դրսեցի, եկվոր, այլտեղացի, ոչ բնիկ, պանդուխտ, հյուր, խորթ, ուրիշ, տարաշխարհիկ» (որից՝ *օտարել* «1. իրենից հեռացնել, վանել, 2. սեփականությունը տիրոջից վերցնել, պետականացնել») բառը Հ. Աճառյանը, հետևելով Հյուբշմանին, համարել է փոխառություն պահլ. ենթադրյալ **awtar* (նախաիրան. **abitara-*, հմմտ. *ավեստ. aiwitarā* «ոչ տեղացի») ձևից (ՀԱԲ, 4, 615): Գ. Ջահուկյանը կրկնել է նույնը (ՀԱԲ, 103), ՎԲԱ-ն՝ ևս: Այնուհանդերձ, նկատի ունենալով իմաստային և ձևային նմանությունը անգլ. *out* «դուրս» (<**úd-* «վեր, հեռու, դուրս»), շուտլ. *oot, out*, գերմ. *aus*, դան. *ud, ude* «դուրս, հեռու» (ՎԲԱ, *out*), հ.հնդկ. *úd-, út-* «վեր-, արտ-» (Պոկ., № 1064. *ūd-*), հ.հնդկ. *áva* «հեռու», լիտվ., լատվ. *au-* «դուրս, հեռու» (Պոկ., № 130. *au-3* (*auē*); *uē-*) և այլ բառերին, առաջարկում ենք վերջիններին համարմատ համարել հայ. այս բառը՝ *աւտար* <**auḏ-āro-* <**(a)u-d-* <**(a)u(e)-* «վեր, վար, դուրս, հեռու, մոտ» ստուգաբանական բանաձևով, որում **d-* ն աճական է (**-ero/-āro >-ար* ածանցի համար հմմտ. *արդ-ար, հարմ-ար, մոլ-ար, երկ-ար, դալ-ար, գալ-ար* և այլն (տե՛ս ՀԱԲ, 800)): Իմաստային կառուցվածքի համար հմմտ. *դրսեցի*, անգլ. *stranger, extraneous, exotic*, ֆր. *étranger*, լատ. *extrāneus*, գերմ. *ausländisch*, դան. *udenlandsk* հոմանիշները, որոնց կազմի մեջ կա «դուրս» իմաստով բաղադրիչ:⁹

⁹ Այլալեզու նույնարմատ զուգահեռներից հիշենք նաև գոթ. *ūt* (նախդիր) «դուրս», գոթ. *ūta*, հ.իսլ. *ūti*, անգլ.-սաքս. *ūte*, հ.բ.գերմ. *ūze* «դրսում, դրսից»; գոթ. *ūtana*, հ.բ.գերմ. *ūzana*, ն.բ.գերմ. *außen*; հ.իսլ.

Եւ «օտար» (որից՝ *էւազգած, էւակոչ*) բառը Հ. Աճառյանը և Գ. Ջահուկյանը չեն ստուգաբանել (ՀԱԲ, 2, 74, ՀՄԲ, 229): Իմաստով և ձևով նախորդ բառի հետ կապելով՝ առաջարկում ենք *էւ* <*eǵ- <*(e)ǵ- <*(a)ǵ(e)- «վեր, վար, դուրս, հեռու, մոտ» ստուգաբանական բանաձևը, որում *eǵ-ն հ.-ե. *(a)ǵ(e)- արմատի ձայնդարձային տարբերակներից մեկն է:

Վտարել «1. դուրս անել, վոնդել, հեռու վանել, քշել, հեռացնել, տարագրել, արտաքսել, աքսորել, 2. հափշտակել» բառը Հ. Աճառյանը, ըստ Տերվիշյանի և այլոց, համարել է փոխառություն պահլ. vitar «այն կողմ անցնել», հ.պարսկ. vitar «վրայից անցնել» (<vi- + tar «անցնել») կազմությունից (ՀԱԲ, 4, 351-352): Գ. Ջահուկյանը կրկնել է նույնը (ՀՄԲ, 714): Սակայն այս ստուգաբանությունը իմաստային անհամապատասխանության նկատառումով մերժված է Հ. Հյուբշմանի կողմից (տե՛ս ՀԱԲ, նույն տեղում): Հաշվի առնելով այս տարաձայնությունը և հատկապես *աւտար – վտար* հիմքերի թե՛ իմաստային, թե՛ ձևային համընկնումը՝ առաջարկում ենք *վտարել* <*վիտար-ել <*(a)ǵēd-āro- <*(a)ǵe-d- <*(a)ǵ(e)- «վեր, վար, դուրս, հեռու, մոտ» ստուգաբանությունը: Այս բանաձևում *d-ն աճական է (*-ero/-āro > -ար ածանցի համար տե՛ս վերը՝ *աւտար* բառի աղբյուրը):¹⁰ Թերևս այս բառի ածանցյալ պիտի համարել *վտարանջել* «հպատակությունից հեռանալ, ապստամբել» բառը¹¹, որը Հ. Աճառյանը չի ստուգաբանել (ՀԱԲ, 4, 352), իսկ Գ. Ջահուկյանը համարել է փոխառություն իրանական աղբյուրից, «բայց բուն աղբյուրը չի հավաստված» վերապահությամբ (ՀՄԲ, 715): *Վտարել* բառի իմաստների կապակցությամբ պիտի նկատել, որ տեղի է ունեցել իմաստի շրջում («վանել, իրենից հեռացնել» > «հափշտակել, յուրացնել, իրենով անել»)՝ առաջ բերելով ներհականշություն, ինչը տեսնում ենք նաև վերոհիշյալ *օտարել* բառի դեպքում («իրենից հեռացնել» > «տիրոջից վերցնել»):

Վանել «հեռացնել, հալածել, վտարել, վոնդել, դուրս քշել, դեն մղել, հաղթահարել» բառը Հ. Աճառյանը, ըստ Հյուբշմանի, համարել է փոխառություն պահլ. vānītan «նվաճել, զավթել, ընկճել» բառի արմատից, որը բխեցվում է հ.-ե. *ven-/von-

ūtar, անգլ.-սաքս. ūter, հ.սաքս. ūtar, հ.բ.գերմ. ūzar «բացի, առանց, դուրս», անգլ.-սաքս. ūter-ra «արտաքինը» (Պոկ., № 2064, *ūd-), հ.պրուս. au- «հեռու, անջատ» (Նիկ., *au-) և այլն:

¹⁰ Այլալեզու նույնարմատ զուգահեռներից հիշենք՝ հ.հնդկ. áva (նախածանց) «զատ, հեռու», ավեստ., հ.պարսկ. ava (նախածանց) «ներքեւ, հեռու», լատ. au- «հեռու», հ.պրուս., լիտվ., լատվ. au- «դուրս, հեռու», գոթ. auþja-, auþida «հեռանալով» (*«մեկուսի»), հ.իռլ. ūathad «մեկուսացում», գերմ. wes- «դեպի», հ.բ.գերմ. westar, ն.բ.գերմ. westwärts «դեպի արևմուտք» (Պոկ., № 130, *au-3 (aǵe); ǵē-), իւեթ. awan «հաջորդ, բացի; ամբողջովին հեռու», լատ. ab, հուն. ἀπό «-ից», հ.իռլ. ó, úa «-ից, հեռու» (Նիկ., *au-), ռուս. в3- «դուրս, հեռու» (նախածանց), հ.սկանդ. út; ór, շվեդ. ut, դան. ud, հ.անգլ. út, անգլ. out, հ.սաքս. üt, մ.հոլանդ. uut, ūte, հոլանդ. uit, մ.ս.գերմ. üt, հ.բ.գերմ. ūz, ur-, ar-, ir-, մ.բ.գերմ. ūz; ur-, er- «դուրս», գերմ. aus; aussen, ausser «դուրս; դրսում; բացառությամբ», ur-, er- «դուրս» (Նիկ., *ūd-):

¹¹ Այս -անջ/-ինջ/-ունջ ածանցի համար հմմտ. դոդ-անջ, կապ-անջ, խրխ-ինջ, եղ-ինջ, կոդ-ինջ, խխ-ունջ, շշ-ունջ, մրմ-ունջ, տրտ-ունջ և այլն:

«1. ջանալ, աշխատել, 2. ձեռք բերել, նվաճել, 3. սիրել, ցանկալ» նախաձևից (որից՝ հայ. *գուն* «ջանք»), բայց նաև նկատել է, որ Հ. Հյուբշմանը հնարավոր է համարել այս բառի բնիկ հայերեն լինելը (ՀՄԲ, 4, 302): Գ. Ջահուկյանը համարել է փոխառություն իրանական մեկ այլ աղբյուրից՝ համեմատելով հ.պարսկ. *van-* «նետել, ցրել» արմատի հետ (ՀՄԲ, 703): ՎԲԱ-ն կրկնել է Հ. Աճառյանին: Նկատի ունենալով այս տարաձայնությունները և ներկայացված իմաստային անցումների ոչ բավարար համոզիչ լինելը, ինչպես նաև վերոհիշյալ *օտար, վտարել, աւղոց, աւցոտել* բառերի հետ իմաստային կապը՝ առաջարկում ենք այս բառի բնիկ հայերեն ծագման նոր վարկած՝ *վան-ել* <*(a)uə-n- <*(a)u(e)- «վեր, վար, դուրս, հեռու, մոտ» բանաձևով, որում *n-ն աճական է:

Վանդել «հեռացնել, հալածել, վանել, հաղթահարել» բառը Հ. Աճառյանը համարել է հավաստի ստուգաբանություն չունեցող՝ զգուշացնելով, որ կապ չունի պահլ. *vānītan* (> *վանել*) բառի հետ (ՀՄԲ, 4, 304): Գ. Ջահուկյանը նախապես բխեցրել է հ.-ե. *uēn- «խփել, վիրավորել» արմատից¹², սակայն հետագայում, հակառակ Հ. Աճառյանի զգուշացման, համարել է փոխառություն իրանական աղբյուրից՝ համեմատելով *vānītan* «նվաճել, ընկճել» բառի հետ (ՀՄԲ, 711), որից Հ. Աճառյանը փոխառյալ է համարել *վանել* բառը (տե՛ս վերը), ինչի հետ համաձայն չէ ինքը՝ Գ. Ջահուկյանը (տե՛ս վերը): ՎԲԱ-ն այս բառը համարել է անհայտ ծագման: Յ. Պոկոռնին *վանդել* բառը՝ «ավերել, ոչնչացնել» իմաստով, անմիջականորեն բխեցրել է հ.-ե. *uēn- «զարնել, խոցել, վիրավորել» (հմմտ. նախագերմ. *woundō- «վերք») նախաձևից (Պոկ. № 2070): Սակայն Պոկոռնիի այս կարծիքը *վ-* սկզբնահնչյունի ծագմանն առնչվող նախապաշարման պատճառով հետագայում մերժվել է (տե՛ս ՀՄԲ, 4, 304, ՀՄԲ, 711 և ուրիշներ¹³): Պոկոռնիի այս կարծիքը կարելի է ընդունել վերապահությամբ: Խնդիրն այն է, որ այս բառը Հ. Աճառյանը և Գ. Ջահուկյանը դիտարկել են որպես բազմիմաստ՝ «1. վանել, հալածել, 2. ավերել, ոչնչացնել, 3. հիվանդանալ, ցավով բռնվել», «Հայկազյան բառարանն» էլ տալիս է «1. պատել, պաշարել, կաշկանդել (վանդակով), 2. հաղթահարել, 3. վտանգել, տկարացնել, հիվանդացնել» իմաստները¹⁴: Այս իրավիճակում թերևս պետք է ընդունել եռակի համանունություն՝ ա. *վանդել* «վանել, հալածել, հաղթահարել», բ. *վանդել* «պատել, պաշարել, կաշկանդել (վանդակով)» և գ. *վանդել* «1. ավերել, ոչնչացնել, 2. հիվանդանալ, ցավով բռնվել»: Յ. Պոկոռնին նկատի ունի այս համանուններից 3-րդը: Իսկ տվյալ դեպքում գործ ունենք 1-ին համանունի հետ: Նկատի ունենալով

¹² Տե՛ս Դжаукян Г., Очерки по истории дописьменного периода армянского языка, Е., 1967 (այսուհետև՝ Ջահ.-1967), էջ 265:

¹³ Տե՛ս նաև Н. Martirosyan, Etymological dictionary of the Armenian inherited lexicon, Brill, 2008 (այսուհետև՝ Մարտ.), էջ 592:

¹⁴ Գ. Աւետիքեան, Խ. Միրմէլեան, Մ. Աւգերեան, Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հհ. 1-2, Վենետիկ, 1836-1837 (այսուհետև՝ ՆՀԲ):

այս իրարամերժ տարաձայնությունները՝ առաջարկում ենք այս բառի բնիկ հայերեն ծագման նոր վարկած՝ *վանդ-ել* «վանել, հալածել, հաղթահարել» <*(a)ṣ-nti- <*(a)ṣ(e)- «վեր, վար, դուրս, հեռու, մոտ» բանաձևով (-nti >-(w)նդ/-(h)նդ/-(n)նդ ածանցի համար հմմտ. *են-անդ, արգ-անդ, վարս-անդ, կալ-անդ, հիվ-անդ, շո-ինդ, փոխ-ինդ, ծն-ունդ, սեր-ունդ, ել-ունդ, սն-ունդ, մկ-ունդ* և այլն (տե՛ս ՀՄԲ, 797)):

Վոնդել (վոնտել) «վանել, հեռացնել, դուրս անել, քշել, վտարել» (որից՝ բրբռ. *վոնդկել* «շարտել, նետել»¹⁵) բառը¹⁶ Հ. Աճառյանը համարել է փոխառություն պարսկ. *rāndan* «վանել, վտարել, քշել» հոմանիշից, մասնավորապես *bāz rāndan* «հետ վանել» բառակապակցության ժողովրդախոսակցական *vā randān* տարբերակից (ՀՄԲ, 4, 632-633): Գ. Ջահուկյանն այս բառը համարել է անհայտ ծագման (ՀՄԲ, 713): Նկատի ունենալով այս տարաձայնությունները՝ առաջարկում ենք այս բառի բնիկ հայերեն ծագման վարկած՝ *վոնդ-ել* <*վիոնդ- <*վիրունդ- <*(a)ṣērō-nti- <*(a)ṣēr- <*(a)ṣ(e)- «վեր, վար, դուրս, հեռու, մոտ»: Այս բանաձևում *r-ն ածանց է՝ ռնգայինից առաջ *n*-ի վերածված (-nti >-(n)նդ ածանցի մասին տե՛ս վերը՝ *վանդել* բառի առիթով):

Վարատել «1. տեղահանել, քշել, 2. ցրել, ցրուցան անել, 3. ջոկել, որոշել, 4. քարշ տալ» (որից՝ *վարատական* «տեղահանված, գաղթական, թափառական») բառը¹⁷ Հ. Աճառյանը համարել է հավաստի ստուգաբանություն չունեցող (ՀՄԲ, 4, 316): Գ. Ջահուկյանը նախապես կասկածով կապել է հ.-ե. *ṣer- «հեռու, ընդարձակ» արմատին (Ջահ.-1967, 265), այնուհետև Ս. Մալխասյանի հետևողությամբ հնարավոր է համարել **վայր+ատ+ել* «տեղա+հան+ել» կազմությունը՝ *վայր* «տեղ» և *(h)ատ* «կտոր, մաս» արմատներից (ՀՄԲ, 706)՝ *վայր*-ը համարելով անհայտ ծագման (ՀՄԲ, 703) (կառուցվածքի համար հմմտ. *տարատել* «բաժանել», *ծայրատել*, *մանրատել*, *մասնատել* և այլն): Բավական համոզիչ համարելով այս վերջին մեկնությունը՝ համենայն դեպս առաջարկում ենք ստուգաբանական ևս մի վարկած (կապելով վերոհիշյալ *վոնդել* բառի հետ)՝ *վարատ-ել* <*(a)ṣēr-ad- <*(a)ṣēr- <*(a)ṣ(e)- «վեր, վար, դուրս, հեռու, մոտ» բանաձևով, որում *r-ն աճական է, *-ad >-ատ-ը՝ ածանց (որի համար հմմտ. *հաստ-ատ*, *արմ-ատ*, *աղք-ատ*, *փին-ատ*, *պատ-ատ-ուկ*, *խանդ-աղ-ատ-ել*, *պաղ-ատ-ել* և այլն (տե՛ս ՀՄԲ, 800)):

Վայր (վար, վեր) «1. դուրս, բացաստան, 2. տեղ, տեղանք, 3. ցած, ներքև, տակը, 4. պահ, փոքր ժամանակ» (որից՝ *վայրի*, *վայրկեան*, *վերան* «վայրենի, վայրի

¹⁵ Տե՛ս Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հհ. Ա-Է, Ե., 2001-2012 (այսուհետև՝ ՀԼԲԲ), հ. 2, էջ 90:

¹⁶ Այս բառն ունի բարբառային համանուններ՝ *վոնդել* «շաղախվել, վարակվել» (Ս. Մալխասեանց, Հայերեն բացատրական բառարան, հհ. 1-4, Ե., 1944-1945 (այսուհետև՝ Մալխ.), հ. 4, էջ 353), *վոնդել* (վոնտել) «1. մեկի վարքով՝ կյանքով հետաքրքրվել, 2. հաշվի առնել այն, ինչ վիրավորական է իր համար» (ՀԼԲԲ, 2, 90), *վոնտել* (ոնտել, ըոնտնալ, հերնտի) «1. գեղեցկանալ, 2. առողջանալ» (ՀԼԲԲ, 2, 90, Ե, 235-236):

¹⁷ Քիչ հավանական է թվում այս բառի կապը *վայրավատ(ն)ել* «իզուր վատնել, փչացնել, ծախսել, ցրիվ տալ» բառի հետ (Մալխ., 4, 297, 308, ՀՄԲ, 4, 316):

գագան»¹⁸, *վայրել* «1. թափել, շաղ տալ, 2. ցրվել, ցնդել», *վեր ընկնել* «վայր ընկնել») բառը Հ. Աճառյանը չի ստուգաբանել (ՀԱԲ, 4, 300-301): Գ. Ջահուկյանը նախ բխեցրել է հ.-ե. **uer-* «հեռու, ընդարձակ» արմատից (Ջահ.-1967, 265), այնուհետև հրաժարվել է այդ տեսակետից և գրել. «Ծագումն անհայտ է (իրանականն)» (ՀԱԲ, 703): ՎԲԱ-ն նույնպես համարել է անհայտ ծագման: Իմաստից և ձևից ելնելով՝ առաջարկում ենք *վայր* <*(a)*u*ai-r- <*(a)*u*(e)- «վեր, վար, դուրս, հեռու, մոտ» ստուգաբանությունը (որում *r-ն աճական է):¹⁹

Վեր «վրա, բարձր, ավելի» բառը (որից՝ *վեր(ա)-* «նորից, կրկին» նախածանցը, *վերստին* «նորից, դարձյալ», *վերանալ* «1. համբառնալ, բարձրվել, 2. Վերջանալ», *վրայ* <*վերայ* «1. վերնակողմ, երես, 2. վերևում, երեսին»), որ *վայր* բառի հականիշն է, Հ. Աճառյանը, ըստ Պեդերսենի և Մեյեի, համարել է բնիկ հայերեն բառ՝ հ.-ե. **uper-* «վեր, վրա» նախածանցից (**uper-* >*ուեր >վեր) (ՀԱԲ, 4, 329-331): Գ. Ջահուկյանը նախապես, ըստ Հյուբշմանի, բխեցրել է հ.-ե. **uer-* «բարձունք, վերև» արմատից՝ Հ. Աճառյանի կարծիքը համարելով հնչյունապես խոցելի (Ջահ.-1967, 267), սակայն հետագայում այնուհանդերձ ընդունել է Հ. Աճառյանի կարծիքը (ՀԱԲ, 709): ՎԲԱ-ն ևս համաձայն է Հ. Աճառյանին: 3. Պոկոռնին հավանական է համարել *ի վեր* <**uper-* «վեր, վրա» ստուգաբանությունը (Պոկ., № 2067. **upér-*, **upéri-*): Սակայն հայերենի *վ* սկզբնահնչյունի մեր առաջարկած բանաձևով ավելի հարմար ու անառարկելի է *վեր* <*(a)*u*e-r- <*(a)*u*(e)- «վեր, վար, դուրս, հեռու, մոտ» ստուգաբանությունը (որում *r-ն աճական է):²⁰ Կարևոր փաստարկ է նաև *վայր* և *վեր* նույնարմատ բառերի հականիշությունը (այդ մասին տե՛ս նաև վերը):

Վերջ «1. ավարտ, վախճան, 2. ծայր, եզր, 3. հետո, ետքը» բառը Հ. Աճառյանը համարել է հավաստի ստուգաբանություն չունեցող (ՀԱԲ, 4, 332): Գ. Ջահուկյանը նախապես բխեցրել է հ.-ե. **uer-* «բարձունք, վերև» արմատից (Ջահ.-1967, 267), այնուհետև, համարելով հանդերձ բնիկ հնդեվրոպական, նշել է, որ «բուն ձևը չի վերականգնված»: Նա հարցի լուծմանը առավել մոտ է համարել Գ. Կլինգենշմիտին, որ վերականգնել է **uperio-* նախածանց (ՀԱԲ, 709): Տարածայնությունները նկատի ունենալով և *վ-* սկզբնահնչյունի ծագման մեր առաջարկած բանաձևի համաձայն՝ առաջարկում ենք *վերջ* <*(a)*u*e-r-ջ <*(a)*u*(e)- «վեր, վար, դուրս, հեռու, մոտ»

¹⁸ Տե՛ս ՀԼԲԲ, 2, 55: Դրա համանուններն են՝ վերան «վե՛րման, ո՛ր կողմ», վերան «ավերակ, ամայի» (նույն տեղում):

¹⁹ Այլալեզու նույնարմատ գուգահեռներից հիշենք՝ հ.հնդկ. *áva* (նախածանց) «ներքև, -ից, վայր, ցած», *ávāra-* «ստորադաս», ավեստ. *aorā* «դեպի ներքև, ցած, վայր», ավեստ. *avarə*, հ.հնդ. *avár*; *aváh* (*avás*) «ներքև», *avastād* «ստորև» (Պոկ., № 130, **au*-3 (*au*e); *uē-*), գոթ. *auþeis* «ամայի, վայրի» (**au*-tjos «հեռավոր») (Նիկ., **au-*):

²⁰ Այլալեզու նույնարմատ գուգահեռներից հիշենք՝ հ.հնդկ. *úd-*, *út-*, ավեստ. *us-*, *uz-* (>**uds-*) (նախդիր) «վեր, վրա», հ.հնդկ. *uccā*, ավեստ. *usča* (նախդիր) «վերևում, վերև», լիտվ. *už-* (նախդիր) «վեր-», լատվ. *uz*, *ūz* «դեպի վեր» (Պոկ., № 2064, **ūd-*), հուն. *αὐ-*, իլիր. *au-* «վրա» (Պոկ., № 130, **au*-3 (*au*e); *uē-*), հ.պարսկ. *us-* «վերև, դուրս», լատ. *ūsque* «նորից ու նորից» (Նիկ., **ūd-*), նախահնդիրան. **ut***čáH* «վեր, վերևում» (ՎԲԱ, հ.-ե. **ūd-*):

ստուգաբանությունը: Այս բանաձևում *r-ն՝ հ.-ե., ջ-ն՝ հետնախալեզվյան աճականներ են:²¹

Ուրջ «վերջ» բառը Հ. Աճառյանը համարել է անստույգ, գուցեն սխալ գրչություն և չի ստուգաբանել (ՀԱԲ, 4, 618): Գ. Զահուկյանը ևս չի ստուգաբանել, բայց գրել է. «Կապ չունի՝ վերջ բառի հետ» (ՀԱԲ, 754): Այս կապի մասին նա ակնարկել է ավելի վաղ (Զահ.-1967, 264): Այս դիտարկումը միանգամայն արդարացի է ու հիմնավոր: Հետևաբար առաջարկում ենք *ուրջ* <*ուր-ջ <*ur- <*u(e)-r- <*(a)u(e)- «վեր, վար, դուրս, հեռու, մոտ» ստուգաբանությունը: Այս բանաձևում *r-ն՝ հ.-ե., իսկ ջ-ն՝ հետնախալեզվյան աճականներ են: Հ.-ե. բառասկզբի *u-ն, հայտնվելով բաղաձայնից առաջ, օրինաչափորեն դարձել է *ու* (հմմտ. *ուս* «սովորել», *ուղիան*, *ունկն*, *ունայն*, *ուղի*՝ ըստ ՀԱԲ-ի):

Աւարտ «1. վերջ, վախճան, 2. ծայր, եզր» բառը Հ. Աճառյանը, ըստ Սալեմանի, համարել է փոխառություն պահլ. ենթադրյալ *avart ձևից՝ որպես փաստարկ բերելով մանիք. *anāvard* «անվերջ, անվախճան, հավիտյան» բառը (ՀԱԲ, 1, 356): Գ. Զահուկյանը համամիտ է նրան (ՀԱԲ, 99): Սակայն Հ. Աճառյանը նույն տեղում գրել է. «Պատահական նմանությւն ունի սանս. *avarati* «աւարտ, վերջ»» բառին: Եթե նույնիմաստ գրեթե նույն ձևը կա միմյանց ցեղակից հայերենում, սանսկրիտում և իրանական որևէ լեզվում, ապա պետք է ոչ թե կամայական հարաբերություններ վերագրել դրանց, այլ նախ և առաջ ենթադրել, որ դրանք քույր ձևեր են՝ ինքնուրույնաբար ծագած հ.-ե. միևնույն արմատից: Հակառակ դեպքում եթե որևէ երկուսի համար ենթադրվում է պատահական համընկնում, ապա նույնը կարելի է պնդել ցանկացած զույգի համար: Ուստի իրավունք ունենք հայերենի համար առաջադրելու հ.-ե. ինքնուրույն ծագման վարկած՝ աւարտ <*auər-d- <*auə-r- <*(a)u(e)- «վեր, վար, դուրս, հեռու, մոտ» բանաձևով, որում *r-ն և *d-ն աճականներ են: Այստեղ հ.-ե. *u-ն միջձայնավորային դիրքում օրինաչափորեն դարձել է հայ. *ւ* (հմմտ. *աւիշ*, *հաւառի* «գետառ», *աւետ*՝ ըստ ՀԱԲ-ի): Ակնհայտ է նաև վերոհիշյալ *վերջ*, *ուրջ* և ներքոհիշյալ *յաւ*, *յաւակն* «վերջ» բառերի հետ թե՛ իմաստային, թե՛ ձևային մերձավորությունը:

Յաւ «1. վերջ, ծայր, 2. բավ» (որից՝ *անյաւ* «անվերջ, անծայր, անբաւ», *յաւակն* «ավարտ, հանգ, վերջ», *յաւակն գալ*, *յաւականիլ* «տնել, բավել, հասնել», *յաւակն-ոտ* «հանդուգն, մեծամիտ», *յաւակնել* «հանդգնել, ձգտել, ժպրհել») արմատը Հ. Աճառյանը բխեցրել է հ.-ե. *pau- «ծայր» նախաձևից (ՀԱԲ, 3, 390, *յաւ*, *յաւակն*): Գ. Զահուկյանը *յաւ* բառը նախընտրել է բխեցնել հ.-ե. *paus- «թողնել, բաց թողնել» նախաձևից (ՀԱԲ, 549): Կարծում ենք՝ հնչյունապես ավելի համոզիչ կլինի, եթե

²¹ Աճականների համար տե՛ս ԼՔՀԼ, 3, 62-64:

առաջարկենք **յաւ** <*j-ai* <*(h)ayē- <*(a)u(e)- «վեր, վար, դուրս, հեռու, մոտ» ստուգաբանական բանաձևը, որում *j-ն* նախահավելված է:²²

Հաւ «սկիզբ, ծայր» (որից՝ *հաւակ* «սկիզբ, սկզբնապատճառ, հեղինակ, դրդիչ, հաւտօն» «անվան տոնախմբություն» (Մալխ., 3, 86)) արմատը ևս Հ. Աճառյանը բխեցրել է հ.-ե. *pau- «ծայր» նախաձևից (ՀԱԲ, 3, 67): Գ. Ջահուկյանը նախընտրել է բխեցնել հ.-ե. *paus- «թողնել, բաց թողնել» նախաձևից (ՀՄԲ, 453): Դարձյալ կարծում ենք՝ հնչյունապես ավելի համոզիչ կլինի, եթե առաջարկենք **հաւ** <*(h)ayē- <*(a)u(e)- «վեր, վար, դուրս, հեռու, մոտ» ստուգաբանությունը: Այս բանաձևում *h-ն* նախահավելված է (հմմտ. նաև *հաւ* «թռչուն», *հաւ* «պապ» համանունները): Այս դեպքում ևս առկա է ներհականչության երևույթը՝ *հաւ* «սկիզբ» և *յաւ* «վերջ» (հայերենին բնորոշ *h – j* անցումով, հմմտ. *հինգ – յիսուն*, *հայր – յօրայ*, *հետ – յետ* ևն):²³

Աւազակ «հափշտակիչ, ելուզակ» բառը Հ. Աճառյանը չի ստուգաբանել (ՀԱԲ, 1, 351-352): Գ. Ջահուկյանը, ըստ Գ. Ասատրյանի, համարել է փոխառություն իրանական աղբյուրից՝ ենթադրյալ *āwāzāk (*ā-wāz-āka) «տանող, փախցնող» ձևից (ՀՄԲ, 98): ՎԲԱ-ն, հիշելով այս վարկածը, անստույգ է համարել ենթադրյալ սկզբնաձևը: Նկատի ունենալով տարաձայնություններն ու վերապահումները և վերոհիշյալ *վտարել* բառի «հափշտակել» իմաստի հետ կապը՝ առաջարկում ենք *աւազակ* <աւազ-ակ <*ayə-g'h- <*(a)u(e)- «վեր, վար, դուրս, հեռու, մոտ» ստուգաբանությունը: Այս բանաձևում *g'-h-ն աճական է, *-ակ-ը*՝ ածանց: Իմաստային անցման տրամաբանությունն այն է, որ հափշտակությունը՝ կողոպուտը, մի բանի բռնի օտարումը, հեռացումը, խլումն է ինչ-որ մեկից, իսկ «հեռացում՝ օտարում» իմաստային բաղադրիչը բնորոշ է վերոհիշյալ *օտար*, *եւ*, *վանել*, *վանդել*, *վռնդել*, *վարատել* բառերին:

Աւան «կողոպուտիչ, հափշտակիչ» բառը Հ. Աճառյանը չի ստուգաբանել (ՀԱԲ, 1, 354): Գ. Ջահուկյանը գրել է. «Կապ ունի՞ արդյոք հ.-ե. *au- արմատի հետ, որ ցույց է տալիս հեռացում, անջատում» (ՀՄԲ, 99): Կարծում ենք՝ կապ ունի: Ուստի նկատի ունենալով իմաստային կապը վերոհիշյալ *վտարել*, *աւազակ* և այլ բառերի հետ՝ առաջարկում ենք *աւան* <*ayə-n- <*(a)u(e)- «վեր, վար, դուրս, հեռու, մոտ» ստուգաբանությունը (որում *n-ն աճական է):

Աւար «կողոպուտ, թալան» բառը Հ. Աճառյանը, ըստ Հյուբշմանի, համարել է փոխառություն պահլ. *āvār «կողոպուտ» ենթադրյալ ձևից (հմմտ. բելուջ, աֆղ. āvār) (ՀԱԲ, 1, 355-356): Գ. Ջահուկյանը համաձայն է այս կարծիքին (ՀՄԲ, 99): ՎԲԱ-ն ևս համարել է իրանական փոխառություն: Սակայն նկատի ունենալով իմաստային

²² Այլալեզու նույնարմատ գուգահեռներից հիշենք՝ ավեստ. ustəma- «ծայրահեղ, վերջին», հուն. ὕστατος «վերջին» (Պոկ., № 2064, *ūd-), լիտվ. viršū-s «գագաթ, եզր», լատվ. virsus, virss, virsa «ծառի գագաթ» (Նիկ. *wers-) և այլն:

²³ Յաւ – հաւ լծորդության և j – h հնչյունական անցման (հմմտ. հետ – յետ, հատ – յատ, հեղ – յեղ, հաղ – յաղ և այլն) մասին տե՛ս Ջահ.-1967, 311:

կապը վերոհիշյալ *վտարել*, *աւագակ*, *աւան* և այլ բառերի հետ՝ նախընտրում ենք հայերեն և իրանական բառերը դիտարկել որպես համանուններ (գուցե նույնարմատ գուգաբանություններ) և առաջարկում ենք հայերեն տարբերակի հ.-ե. ինքնուրույն ծագման վարկած՝ աւար <*aʷə-ro- <*(a)ʷ(e)- «վեր, վար, դուրս, հեռու, մոտ» ստուգաբանական բանաձևով, որում *ro-ն ածանց է:

Աւել (աւիլ) «1. վրադիր, 2. շատ, կարի, 3. լրացուցիչ» (որից՝ **աւելի** «առավել չափով», **յաւելել** «լրացնել, շատացնել») բառը Հ. Աճառյանը հուն. *ὀφέλλω* «մեծացնել, շատացնել» բառի հետ միասին բխեցրել է հ.-ե. *obhel- «1. ավել, մաքրել, 2. բազմապատկել» արմատից՝ որպես հայ-հունական գուգաբանություն՝ չնայած «ձայնական անկանոնությանը» (ՀՄԲ, 1, 356-357): Սրա հետ համաձայն են Գ. Ջահուկյանը (ՀՄԲ, 100) և Յ. Պոկոռնին (Պոկ., № 1400, *obhel- «1. ավել, մաքրել, 2. բազմապատկել»): ՎԲԱ-ն ևս համաձայն է՝ հ.-ե. արմատի համար ենթադրելով *h₂bʰel- տարբերակը: Վերապահումով ընդունված այս վերականգնման փոխարեն, կարծում ենք, ավելի հարմար է **աւել** <*aʷe-l- <*(a)ʷ(e)- «վեր, վար, դուրս, հեռու, մոտ» ստուգաբանությունը:²⁴ Այս բանաձևում *l-ն աճական է:²⁵ Հուն. *ὀφέλλω* ձևը օրինաչափորեն կարող է ծագած լինել նույն *aʷe-l- <*(a)ʷ(e)- «վեր, վար, դուրս, հեռու, մոտ» արմատից (հունարենի համար *ʷ > f համապատասխանության մասին տե՛ս ԼՔՀԼ, 487-488): Ինչ վերաբերում է **աւվել** «աւվիչ» համանուն բառին, ապա Հ. Աճառյանը հուն. *ὀφέλλω* «աւվել» բառի հետ միասին բխեցրել է հ.-ե. համանուն *obhel- «աւվել, մաքրել, սրբել» արմատից՝ որպես հայ-հունական գուգաբանություն՝ չնայած հնչյունական նույն անկանոնությանը (ՀՄԲ, 1, 357-358): Սրա հետ համաձայն է Գ. Ջահուկյանը՝ թեև առանձին գլխաբառերով ներկայացնելով, սակայն փաստորեն նույնացնելով Հ. Աճառյանի ներկայացրած համանունները (ՀՄԲ, 100-101): Յ. Պոկոռնին ընդհանրապես նույնացրել է դրանք մեկ գլխաբառի մեջ (Պոկ., նույն տեղում): Կարծում ենք՝ ճիշտ է Հ. Աճառյանը, որ չի նույնացրել համանունները: Սակայն **աւվել** «աւվիչ» և հուն. *ὀφέλλω* «աւվել» բառերը, կարծում ենք, պետք է կապել ռուս. **веник** «**աւվիչ**», **венюк** «պսակ», **венец** «թագ», **вить** «հյուսել» բառերի հետ՝ բխեցնելով հ.-ե. *weh₁y- <*wei- <*(a)ʷ(e)- «ոլորել, քամել, հյուսել» արմատից (հմմտ. ՎԲԱ, **веник**, **ВЕНЮ**, **ВИТЬ**):

²⁴ Այլալեզու նույնարմատ իմաստային գուգահեռներից՝ հմմտ. անգլ. **over** «1. վերջ, ավարտ, 2. վեր, վրա, 3. ավելցուկ, վրադիր, հավելավճար» <*upér- «վեր» (ՎԲԱ), **высь** «բարձունք» <*upso- «վրա», **верх** «վրա, վերև» <*wers- «վեր, վերին» (ՎԲԱ):

²⁵ Գ. Ջահուկյանը բիայն. (ուրարտ.) *abili-* «ավելի, շատ, մեծ» արմատը համարել է փոխառություն հայերենից (ՀՄԲ, 100-101): Այս առիթով պետք է հիշել, որ հ.-ե. *ʷ ձայնորդը հայերենում (և այլ լեզուներում) կարող է վերածվել նաև **բ**-ի (հմմտ. **բաղձ-ալ** <*ʷel-d- <*(a)ʷel «ցանկանալ, ընտրել» (Ջահ.-1967, 267)): Հետևաբար կարելի է ենթադրել, որ վաղնջահայերենում եղել է ***աբելի** «ավելի» տարբերակ, որի արտացոլումն է սեպագիր արձանագրություններից հայտնի *abili-* բառը:

Նուազ «1. սակավ, քիչ, պակաս, 2. նիհար» բառը Հ. Աճառյանը չի ստուգաբանել (ՀԱԲ, 3, 468): Գ. Ջահուկյանը համարել է փոխառություն իրանական ենթադրյալ *ni-vaz ձևից (համեմատելով ավ. ni-vaza «նվազում» բառի հետ) (ՀԱԲ, 573, ՀԼՊ, 537): ՎԲԱ-ն համարել է անհայտ ծագման: Որպես **աւել** բառի հականիշ՝ առաջարկում ենք **նուազ** <*նի-նուազ <*ni-նազհ- <*նա-գհ- <*(a)ն(e)- «վեր, վար, դուրս, հեռու, մոտ» ստուգաբանությունը: Այս բանաձևում *ցհ-ն աճական է: ***Նի-** <*ni- <*neyə «ներքև, ցած» նշանակությամբ նախածանցի համար հմմտ. *ն-իւթ* <*նի+հիւթ, *ն-կուղ*, *ն-շող*, *ն-շոյլ*, *ն-այել* <*նի+հայել, *ն-եցուկ* <*նի+յեց+ուկ<յենուկ, *նստակ* <*նի+յստակ, *նի-ստ* <*նի+սիտ, *նուազել* <*նի-աւազ-ել «ավազի տակ թաղել՝ ծածկել՝ թաքցնել» (ՀԱԲ, 3, 434, ՀԼՊ, 245) և այլն²⁶:

Աւազ «1. մեծ, 2. երևելի, պատվական, 3. բարձր, գլխավոր, պետ, առաջին» (որից՝ **աւագոյթ** «ծերություն») բառը Հ. Աճառյանը չի ստուգաբանել (ՀԱԲ, 1, 350-351): Գ. Ջահուկյանը գրել է. «Ծագումն անհայտ է: ենթաշերտային բա՞ռ» (ՀԱԲ, 98): Օլսենը կապել է իրան. **ā-βaya-* ենթադրյալ ձևին՝ դա նույնացնելով սանսկրիտ *ā-bhaga* «հարգված» ձևին (< նախահնդիրան. **bʰagás-*) (Օլսեն, 300): ՎԲԱ-ն չի ընդունել այս կարծիքը՝ բառի ծագումը համարելով անստույգ: Վերոհիշյալ **աւարտ**, **աւազակ**, **աւտար** և այլ բառերի հետ ձևային, իսկ ներքոհիշյալ **վէս**, **վսեմ**, **վեհ** բառերի հետ իմաստային ընդհանրությունից ելնելով՝ առաջարկում ենք **աւազ** <*աւա-ց^{wh}ի- <*(a)ն(e)- «վեր, վար, դուրս, հեռու, մոտ» ստուգաբանությունը: Այս բանաձևում *ց^{wh}ի-ն աճական է:

Հաւ «պապ, մեծ հայր» բառը Հ. Աճառյանը, հետևելով Հյուբշմանին, բխեցրել է հ.-ե. **aυo-* «մոր կողմից պապ» արմատից (ՀԱԲ, 3, 66-67): Համակարծիք է Յ. Պոկոռնին (№ 147. **aυo-s-* «պապ»): Գ. Ջահուկյանը նախաձևը ներկայացրել է **hauo-s* «պապ» ձևով (ՀԱԲ, 453), իսկ ՎԲԱ-ն՝ **h₂éwh₂os* «պապ» ձևով: Կարծում ենք՝ այս բառը **հաւ** «սկիզբ» (<*(h)աւ- <*(a)ն(e)- «վեր, վար, դուրս, հեռու, մոտ») բառի իմաստային մի զարգացումն է (պապը՝ մեծ հայրը՝ որպես ընտանիքի սկիզբ): Հետևաբար **հաւ** «պապ» բառի համար առաջարկում ենք ստուգաբանական նույն բանաձևը, ինչ **հաւ** «սկիզբ»-ի համար:²⁷

Վէս «1. հպարտ, գոռոզ, մեծամիտ, ամբարտավան, հանդուգն, 2. վեհ, սիգապանծ» բառը Հ. Աճառյանը չի ստուգաբանել (ՀԱԲ, 4, 336): Գ. Ջահուկյանը համարել է փոխառություն իրանական աղբյուրից՝ համեմատելով ավեստ. *vaesaka* ձևի հետ (ՀԱԲ, 710): Առաջարկում ենք բնիկ հ.-ե. ծագման վարկած՝ **վէս** <*(a)ն-ե-կ՝-

²⁶ **Նի-** <*ni- <*neyə- «ներքև, ցած, վայր» նախածանցը պահպանվել է նաև հին հունարենում, սլավոնական, գերմանական, հնդիրանական լեզուներում (Նիկ., *neyə-):

²⁷ Այլալեզու զուգահեռներից են՝ լատ. *avus* «պապ, նախնիներ», *avia* «տատ», *avitus* «պապական, ցեղական», *avunculus* «մորեղբայր», *awō* «տատ», հ.սկանդ. *afi* «պապ», *āi* «պապի պապ», հ.իռլ. (h)áue, մ.իռլ. *ó(a)*, *úa* «թոռ», լիտվ. *avýnas*, հ.պրուս. *awis*, անգլ.-սաքս. *ēam*, հ.ֆրիզ. *ēm*, հ.բ.գերմ. *ōheim* «քեռի» և այլն (Պոկ., № 147. **aυo-s-*):

<*(a)u(e)- «վեր, վար, դուրս, հեռու, մոտ» բանաձևով, որում *k'*-ն աճական է:²⁸ Իմաստով այս բառի հետ է կապվում **յաւակն-ոտ** «հանդուգն, մեծամիտ» բառը, որ համարվում է **յաւ** «վերջ, ծայր» արմատի ածանցյալ (տե՛ս վերը՝ **յաւ** բառի առիթով):

Վսեր (վսերհ) «հանդուգն» բառը Հ. Աճառյանը չի ստուգաբանել (ՀԱԲ, 4, 349): Գ. Ջահուկյանը գրել է. «Թերևս փոխառություն իրանական աղբյուրից, բայց բուն աղբյուրը չի հավաստված» (ՀԱԲ, 714): **Վես** բառի հետ իմաստային և ձևային կապը հիմք է տալիս առաջարկելու **վսեր** <*(a)uē-k' - <*(a)u(e)- «վեր, վար, դուրս, հեռու, մոտ» ստուգաբանությունը, որում *k'*-ն աճական է, **-եր**-ը՝ ածանց (հմմտ. *աղանդ-եր*, *ան-եր*, *ճենճ-եր* և այլն): *Վսերհ* տարբերակի **հ** վերջնահնչյունը հավանաբար համաբանական հավելում է *խորհ*, *խոնարհ*, *աշխարհ*, *ճանապարհ*, *նիրհ*, *շնորհ*, *սկիհ*, *դժգոհ*, *գրոհ*, *գոհ*, *հրդեհ*, *պատեհ*, *գոեհ*, *սեպուհ*, *սրահ*, *վստահ*, *գրահ*, *ազահ* և այլ բառերի ազդեցությամբ, ինչպես արդի խոսակցական հայերենում հանդիպող *նշխարհ*, *նշտարհ*, *կտցարհ*, *աշխարհաբարհ*, *ոշխարհ*, *ապաշխարհել*, *արհավիրհք*, *ժխորհ* և այլ կեղծ գրական ձևերը):

Վսեամ (վսեմ, վսամ) «վեհ, բարձր, գերագույն» բառը Հ. Աճառյանը չի ստուգաբանել (ՀԱԲ, 4, 348-349): Գ. Ջահուկյանը ենթադրել է իրանական աղբյուր՝ առանց որևէ սկզբնաձև մատնանշելու (ՀԱԲ, 714): Կարելի է առաջարկել **վսեամ** <*(a)uē-k' - <*(a)u(e)- «վեր, վար, դուրս, հեռու, մոտ» ստուգաբանությունը: Այս բանաձևում **k'*-ն աճական է (**-եմ/-ամ/-եամ** ածանցի համար հմմտ. *խոհ-եմ*, *համ-եմ*, *թառ-ամ*, *խար-ամ*, *այծ-(ե)ամ(ն)*, *եղ-(ե)ամ(ն)* ևն):

Վեստ (վեստ) «ազնվական, ազնվատոհմ, ազատ, իշխան» բառը Հ. Աճառյանը չի ստուգաբանել (ՀԱԲ, 4, 329): Գ. Ջահուկյանը կասկածով համարել է փոխառություն իրանական աղբյուրից՝ հարցականով համեմատելով ավեստ. *vihišta* «լավագույն» բառի հետ (ՀԱԲ, 709): Համոզիչ փաստարկ, կարելի է ասել, չկա: Ուստի առաջարկում ենք **վեստ** <*(a)uē-sti- <*(a)u(e)- «վեր, վար, դուրս, հեռու, մոտ» ստուգաբանությունը: Այս բանաձևում **-ստ-ն հ.-ե. *-sti** ածանցն է²⁹:

Վեհ «1. բարձր, վերին, վսեմ, պատվականագույն, 2. (փխբ.) երկնային էակ, աստված» բառը Հ. Աճառյանը, ըստ Հյուբշմանի, համարել է փոխառություն պահլ. *vēh*- «լավ, լավագույն» (հ.-ե. <*(a)uē-s- «լավ») ձևից (ՀԱԲ, 4, 327-328): Գ. Ջահուկյանը համաձայն է այդ կարծիքին (ՀԱԲ, 709): ՎԲԱ-ն դուրս է բերել մ.պարսկ. *vyh* (*veh*) «լավ, լավագույն» ձևից: Կարծեք համոզիչ է: Սակայն Գ. Ջահուկյանը ավելի վաղ նկատել է *վեհ* – *վեր* լծորդության հնարավորությունը (Ջահ.-1967, 127): Դրանից բացի՝ նկատի ունենալով վերոհիշյալ *վեր*, *վեստ*, *վես*, *վսեմ* բառերի իմաստային և

²⁸ Այլալեզու գուգահեռներից են՝ ռուս. *высь* «բարձունք», հ.իռլ. *úas* «վերևում», հուն. *ὕψι* «վերևում, դեպի վեր»:

²⁹ Այդ ***-sti** (**es+ti*) վերջածանցը, հայերենում կորցնելով վերջնաձայնավորը և ձուլվելով արմատի հիմքային **ա/ե/ի/ու** ձայնավորին, ներկայումս ընկալվում է որպես **-աստ/-եստ/-խստ/-ուստ** վերջածանց:

ձևային նմանությունը՝ առաջարկում ենք ստուգաբանական նոր վարկած՝ վեհ <*(a)uē-g^{wh}- <*(a)u(e)- «վեր, վար, դուրս, հեռու, մոտ» բանաձևով, որում g^{wh}-ն աճական է:³⁰

Նուաստ «ցած, խոնարհ, հասարակ, ստոր, անարգ» բառը Հ. Աճառյանը չի ստուգաբանել (ՀԱԲ, 3, 469): Գ. Ջահուկյանը, հետևելով Բեյլիին, համարել է փոխառություն իրանական ենթադրյալ *nivast ձևից (ՀՄԲ, 573): **Վեստ** բառի հետ ձևային նմանությունը և իմաստային հակադրությունը հուշում են դրանց նույնարմատությունը: Ուստի առաջարկում ենք **նուաստ** <*նի-*նուաստ* <*ni-*uast*- <*ua-sti- <*(a)u(e)- «վեր, վար, դուրս, հեռու, մոտ» ստուգաբանությունը: Այս բանաձևում **-ստ-ն հ.-ե. *-sti վերջածանցն է (տե՛ս վերը՝ վեստ բառի առիթով), իսկ *նի-ն՝ նախածանց (տե՛ս վերը՝ նուազ բառի առիթով):**

Վարագոյր «կախովի ծածկոց» (որից՝ **վարագուրել** «ծածկել») բառը Հ. Աճառյանը և Գ. Ջահուկյանը չեն ստուգաբանել (ՀԱԲ, 4, 314, ՀՄԲ, 706): ՆՀԲ-ն ենթադրել է «ի վայր ագուցեալ» ներքին ձևը, որից բխում է *վար-ագ-ոյր* բառակազմական բանաձևը, որում **վար-**ը վերոհիշյալ **վայր** «ցած» (<*(a)uēi-r-) արմատն է, *r-ն աճական է, **ագ-**ը (<*ou- (ՀՄԲ, 20)) «հագնել» իմաստով արմատն է (որից՝ **ագուցել** «կապել, ամրացնել»), **-ոյր-**ը գոյականակերտ վերջածանց է (հմմտ. *կափ-ոյր, պար-ոյր, շար-ոյր, հաստ-ոյր, կահ-ոյր, խար-ոյր* (ՀՄԲ, 809)): Փաստորեն սա բարդ ածանցավոր բառ է: Այս ստուգաբանությունը հաստատվում է այլալեզու նույնիմաստ գուգահեռներով. ռուս. *занавеска* < *за-навес-ка* < *на-вес* «վրան կախված» < *вѣснѣ/вѣсѣтъ* «կախ(վ)ել, կախ ընկնել» (ՎԲԱ), անգլ. *hanging* «վարագոյր» < *hang-ing* «կախված»: Ի դեպ, բարբառներում կա նաև վարարքու ձևը, որտեղ, ըստ երևույթին, **ագ-** բաղադրիչի փոխարեն առկա է **արք-** (< **արկ-**) արմատը, իսկ **-ոյր-**ի փոխարեն՝ **-ու** ածանցը: Սա իր կառուցվածքով հիշեցնում է ոսկեդարյան վերարկու բառը:

Վրան «1. թաղիքե ծածկ, 2. կիսածածկ, շվաքարան, 3. (փխբ.) երկնականար» բառը Հ. Աճառյանը չի ստուգաբանել (ՀԱԲ, 4, 352): Գ. Ջահուկյանը, հետևելով Բենվենիստին, համարել է փոխառություն իրանական աղբյուրից՝ համեմատելով մ.պարթ. *wd'n* ձևի հետ (ՀՄԲ, 715): ՆՀԲ-ն ենթադրել է «ի վայր արկեալն» ներքին ձևը: Ելնելով թե՛ ձևից, թե՛ իմաստից՝ առաջարկում ենք այս բառը կապել վերոհիշյալ **վեր (վերայ)** արմատի նախաձևի հետ՝ **վրան** <*վիր-ան <*(a)uē-r- <*(a)u(e)- «վեր, վար, դուրս, հեռու, մոտ» բանաձևով, որում *r-ն աճական է (**-ան** ածանցի համար հմմտ. *զլ-ան, կայ-ան, օրր-ան, կապ-ան, տապ-ան, շրջ-ան, խոտ-ան, խար-ան, շար-ան, պար-ան, հոր-ան* և այլն (տե՛ս նաև ՀՄԲ, 796)): **Վեր** «վրա»

³⁰ Այլալեզու նույնարմատ գուգահեռներից հիշենք՝ հ.հնդ. *uttamā-* «բարձրագույն, զերագույն, լավագույն», *ucca-* «բարձր» (**ud-k^{we}*) (Պոկ., № 2064, **ūd-*), *նախահնդիրան. *ut^{am}as* «ամենավերին, բարձրագույն» (ՎԲԱ, հ.-ե. **ūd-*):

արմատի հետ կապը («ի վերայ ծածկեալ՝ ձգեալ» բնիմաստով) հաստատվում է այլալեզու նույնիմաստ զուգահեռներով. **լեհ. namiot «վրան»** < նախապալ. *наметъ (ՎԲԱ) < на-метъ «վրան գցած» (հմմտ. ռուս. метать «նետել, գցել, շաղ տալ»), ռուս. навес «կիսածածկ, շվաքարան» (ՎԲՌ) < на-вес «վրան կախված» < **вѣсѣть/висѣть «կախ(վ)ել, կախ ընկնել»:**

Ուշ «1. անագան, 2. հետո, 3. ժամկետից դուրս» բառը Հ. Աճառյանը նույնացրել է **ուշ(ք)** «միտք, խելք, բանականություն» բառին՝ ըստ Հյուբշմանի համարելով փոխառություն իրան. *uš «հասկացողություն, խելք, միտք» ձևից (հմմտ. ավեստ. *uš, մ. պարսկ. (h)oš, պարսկ. hōš են), որ համարմատ է ռուս. уш «ականջներ», հայ. **ունկն** «ականջ» բառերին (ՀԱԲ, 4, 605-606): Գ. Ջահուկյանը (ՀՄԲ, 750-751) և ՎԲԱ-ն համաձայն են նրա հետ: ՎԲԱ-ն «անագան» իմաստը համարել է «ուշադիր» իմաստի զարգացում, որ համոզիչ չէ: Բացի այդ, քանի որ **ուշ** բառի «անագան» իմաստը իրանական լեզուներից չէ, այլ հայերենին է բնորոշ, հետևաբար պետք է ենթադրել, որ առկա է ոչ թե իմաստային անցում և բազմիմաստություն, այլ համանունություն, ուստի **ուշ** «անագան» բառի համար առաջարկում ենք նոր ստուգաբանություն՝ **ուշ** < *ukʷ- < *u(e)-kʷ- < *(a)u(e)- «վեր, վար, դուրս, հեռու, մոտ» բանաձևով, որում kʷ-ն աճական է: Այսինքն՝ տեղի է ունեցել անցում տարածական հատկանիշից ժամանակայինին (հմմտ. մի շարք բառեր տարբեր լեզուներում, որ բազմիմաստությամբ համատեղում են տարածական և ժամանակային բնութագրերը, ինչպես հայ. *առաջ, հետո, ետ, ի վեր, մոտ, դեմ, սկիզբ, վերջ, ընթացք, միջոց, շարունակ, առնվազն, առավել, փոքր-ինչ, քիչ, շատ, սակավ, շուրջ* են):³¹

Վաղ «1. շուտ, կանուխ, 2. նախապես, նախօրոք, 3. առաջուց, սովորականից առաջ, ժամանակից շուտ, 4. հին, անցյալ, 5. շուտով, առաջիկայում» (որից՝ **վաղուց** «1. հնում, շատ ժամանակ առաջ, 2. հնուց, շատոնց, տարիներ ի վեր», **վաղնջեան** < *վաղ-անջ-եան, **վաղնջական** «շատ հին, անցած-գնացած», **վաղեմի** < *վաղ-ամ-ի «շատ տարիների, հնօրյա, հնադարյան», **վաղորդայն** «վաղ առավոտ», **վաղնօրու** «այս առավոտ», **վաղնցե** «վաղն առավոտ», **վաղը, վաղի** «էզուց, հաջորդ օրը», **վաղանդ** «վաղը չէ մյուս օրը», **վաղվաղել** «շտապել, երագել, վռագել, աճապարել», **վաղվաղ(ակի)** «վռագ, շտապ, փութով, փութանակի, իսկույն, տեղնուտեղը», **վաղվաղուկ** «1. վռագկոտ, 2. տարածամ, 3. դյուրափոփոխ, հեղհեղուկ, 4. շտապ-շտապ»)»³² բառը Հ. Աճառյանը նույնացրել է վրաց. **խվալ** (խվալա, խվալե, խուալ,

³¹ Այլալեզու նույնարմատ զուգահեռներից հիշենք՝ հ.հնդկ. úd-, út-, ավեստ. us-, uz- (>*uds-) (նախդիր) «դուրս, հետո», հուն. ὕστος «ուշ, վերջին, ամենաուշ», ὕστερος «ավելի ուշ» (Պոկ., № 2064, *ūd-), լիտվ. aulinkai «հետագա, ավելի ուշ» (Նիկ., *au-), կիպր. hústero- «ավելի ուշ», hústato- «հետո» (Նիկ., *ūd-), հ.հուն. ὕστος «ամենաուշ, ամենավերջին», լատ. usque «մինչև» (ՎԲԱ, հ.-է. *ūd-): Իմաստային անցման համար հմմտ. նաև ռուս. поздний < *նախապալ. *pozdy- < *h.-է. *pos- «մոտ, շուրջը, կողքին, հետ, հետո» (ՎԲՌ, поздний):

³² Թերևս այս բառի ածանցյալ է նաև **վաղանջել** «երկար մնալ» բառը, որը Հ. Աճառյանը և Գ. Ջահուկյանը չեն ստուգաբանել (ՀԱԲ, 4, 298, ՀՄԲ, 702): Պետք է կարծել, որ առկա է վաղ-անջ-ել

խուվալ) «վաղը, էգուց» բառին և ենթադրել փոխառություն մի երրորդ աղբյուրից (ՀԱԲ, 4, 297): Գ. Ջահուկյանը համաձայն է այս կարծիքին՝ ենթադրելով, որ այդ ընդհանուր աղբյուրը գուցե ուրարտերենն է (ՀԱԲ, 702):³³ Նկատի ունենալով, որ ժամանականիշ, տարածանիշ (և ոչ միայն) բառերը հակված են ներհականչության, այսինքն՝ զուգահեռաբար ունենում են իրար հակառակ իմաստներ (տե՛ս նաև վերը), և այս բառի դեպքում էլ տեսնելով ներհականչության դրսևորումներ (*վաղ-ուց* — *վաղ-ը*), ենթադրում ենք, որ դա ծագել է հ.-ե. նույն արմատից, ինչ դրա հականիշ **ուշ** բառը, այսինքն՝ առաջարկում ենք **վաղ** <*(a)uə-/- <*(a)u(e)- «վեր, վար, դուրս, հեռու, մոտ» ստուգաբանությունը: Այս բանաձևում *Ի-ն ածական է: Ինչ վերաբերում է վրացերեն **խվալ** բառի հետ կապին, ապա կարելի է ենթադրել հետևյալը: Հ.-ե. *(a)uə-/- արմատը կարող էր օրինաչափորեն ունենալ նաև *h₂auə-/- տարբերակը (հմմտ. **հաւառի** «գետառ, մայր գետ» <*h₂auə-r-s- «ջուր, գետ»), որից ծագած ***հաւալ-** ձևից **հ/խ** անցմամբ և առաջին վանկի ձայնավորի սղմամբ կարող էր առաջ գալ հայ. ***խուալ/խվալ** հնագույն բարբառային ձևը՝ սկզբնաղբյուր ծառայելով վրացերենի համար:

Վախճան (վաղճան, վաղջան) «1. վերջ, ավարտ, 2. մահ» բառը Հ. Աճառյանը և Գ. Ջահուկյանը համարել են անհայտ ծագման (ՀԱԲ, 4, 295, ՀԱԲ, 701): Վերոհիշյալ ներհականչության սկզբունքի հիման վրա այս բառը պետք է կապել նախորդ՝ **վաղ** բառի հետ, և առավել հին պիտի համարել **վաղջան** տարբերակը: Այդ դեպքում կարելի է առաջարկել **վախճան** <*(a)uə-/- <*(a)u(e)- «վեր, վար, դուրս, հեռու, մոտ» ստուգաբանությունը: Այս բանաձևում *Ի-ն՝ հ.-ե., **ջ**-ն հետնախալեզվյան ածական են, **-ան**-ը ածանց է (դրա մասին տե՛ս **վերը**՝ վրան բառի առիթով):

Վռագ «շուտ, շտապ, արագ, հապշտապ, հապճեպ, իսկույն, անմիջապես» (ՀԼԲԲ, Զ, 87) բառը Հ. Աճառյանը չի ստուգաբանել (ՀԱԲ, 4, 348): Գ. Ջահուկյանը նախապես բխեցրել է հ.-ե. *uer- «ոլորել, ծռել» արմատից (Ջահ.-1967, 268), այնուհետև համարել է անհայտ ծագման (ՀԱԲ, 713): Պետք է կարծել, որ սա ածանցավոր բառ է՝ *վռ-ագ* (**-ագ/-եզ/-իզ/-ոզ/-ուզ** ածանցի համար հմմտ. *կռճղ-եզ, բզ-եզ, խլ-եզ, մող-եզ, կոր-իզ, խոր-իզ, գոր-ոզ, տկլ-ոզ, տռ-ուզ, գռ-ուզ, պլ-ուզ* ևն): Այս կարծիքն են հաստատում **վռ-** արմատից ածանցված **վռավռ** «շուտով» կրկնավորը (ՀԼԲԲ, Զ, 88), **վռըվեզ** (*վռ-ա-վագ) «արագորեն, շտապով» (ՀԼԲԲ, Զ, 89), **վռիշման** (վռ-իշման³⁴) «փութանակի, աճապարանքով» (ՀԼԲԲ, Զ, 90) բարբառային բառերը: Նկատի

կազմությունը, որտեղ արմատը **վաղ** բառն է, **-անջ**-ը ածանց է (**-անջ/-ինջ/-ունջ** ածանցի համար հմմտ. *դող-անջ, կապ-անջ, խրիս-ինջ, եղ-ինջ, կող-ինջ, խիս-ունջ, շշ-ունջ, մրմ-ունջ, տրտ-ունջ*):

³³ Նախապես Գ. Ջահուկյանը փորձել է **վաղ**, **վաղնջական** (<*(a)uə-/- <*(a)u(e)- «վեր, վար, դուրս, հեռու, մոտ» ստուգաբանությունը): Այս բանաձևում *Ի-ն՝ հ.-ե., **ջ**-ն հետնախալեզվյան ածական են, **-ան**-ը ածանց է (դրա մասին տե՛ս **վերը**՝ վրան բառի առիթով):

³⁴ Այս **-իշ/աշ/ոշ/ուշ/եշ** ածանցի համար հմմտ. *թավ-իշ, վռ-իշ «լափ», թթվ-աշ, մատղ-աշ, խարտյ-աշ, վռ-ոշ «լափ», դանդալ-ոշ, լմփ-ոշ, թլ-ոշ, տկո-ոշ, փոթ-ոշ, բրդ-ոշ, փմփ-ուշ, մեղ-ուշ,*

ունենալով, որ **վռազ** «շուտ, շտապ» բառը ուշ «անագան» բառի մասնակի հականիշն է նույն տրամաբանությամբ, ինչ **վաղ** բառի դեպքում, առաջարկում ենք **վռ-ազ** <*(h)uē-r-s- <*(a)u(e)- «վեր, վար, դուրս, հեռու, մոտ» ստուգաբանությունը: Այս բանաձևում *r-ն և *s-ն աճականներ են: Կարելի է ենթադրել, որ **վռ(ազ)-** «արագ, շտապ» հիմքի փոխաբերական իմաստներով են կազմված **վռզքիթ** «դուրս ցցված քիթ» (Մալխ., 4, 352, ՀԱԲ, 4, 348), **վռզող (վռզել)** «հանդուգն, ստամբակ» (Մալխ., 4, 352, ՀԱԲ, 4, 348)³⁵, **վռալ** «պարծենալ, գլուխ գովել» (ՀԼԲԲ, 2, 87), **վռան** «պարծենկոտ, գլուխգովան, սնապարծ» (Մալխ., 4, 352), **վռակ** «փոփոխամիտ» (ՀԼԲԲ, 2, 88), **վռիկ, վռոշ, վռիշ** «խյուս, լափ, ապուր (հասարակ և արագ եփվող)» (ՀԼԲԲ, 2, 90) բառերը:³⁶

Յաւէտ «1. (ընդ)միշտ, հանապազ, անվերջ, հարատև, շարունակ, հավերժ, 2. ավելի, կարի, 3. առավել ևս» (որից՝ **յաւիտեան** «մշտնջենական, ընդմիշտ, հավերժ») բառը Հ. Աճառյանը, հետևելով Հյուբշմանին, համարել է փոխառություն պահլ. *yāvēt* հոմանիշ ձևից (ՀԱԲ, 3, 392): Գ. Ջահուկյանը համակարծիք է (ՀԱԲ, 550): Այնուամենայնիվ, նկատի ունենալով, որ այս բառը միանգամայն օրինաչափորեն կարող է անմիջականորեն բխեցվել հ.-ե. նախալեզվից, առաջարկում ենք բնիկ ծագման վարկած՝ **յաւէտ** <*(h)auēi-d- <*(a)u(e)- «վեր, վար, դուրս, հեռու, մոտ» բանաձևով, որում *d-ն աճական է, *h-ն՝ նախահավելված: Առկա է հայերենին բնորոշ **հ – յ** անցում (տե՛ս վերը՝ **հաւ** «սկիզբ, ծայր» բառի առիթով):

Յաւէ(ր)ժ «1. (ընդ)միշտ, անվերջ, շարունակ, հավետ, մշտնջենապես, անփոփոխ, 2. ավելի, շատ» բառը Հ. Աճառյանը, հետևելով Հյուբշմանին, համարել է փոխառություն պահլ. ենթադրյալ **yāvēž* հոմանիշ ձևից (ՀԱԲ, 3, 391-392): Գ. Ջահուկյանը համակարծիք է (ՀԱԲ, 550): Այնուամենայնիվ, նկատի ունենալով, որ այս բառը միանգամայն օրինաչափորեն կարող է անմիջականորեն բխեցվել հ.-ե. նախալեզվից, առաջարկում ենք բնիկ ծագման վարկած՝ **յաւէժ** <*(h)auēi-gʷh- <*(a)u(e)- «վեր, վար, դուրս, հեռու, մոտ» բանաձևով, որում *gʷh-ն աճական է, *h-ն՝ նախահավելված (**հ – յ** անցման մասին տե՛ս **հաւ** «սկիզբ, ծայր» բառի առիթով): **Յաւէրժ** տարբերակի **ր**-ն ներդաշնակային հավելատարր է:

Հուայ «1. մոտ, մերձ, կողքին, քովը, 2. անմիջապես, շուտ» արմատը Հ. Աճառյանը, ըստ Տերվիշյանի, Բուզեի, Մեյեի, համարել է բնիկ հայերեն՝ հ.-ե. *sub- «տակ» <*(eks+*upo- ստուգաբանությամբ (ՀԱԲ, 3, 124): **Վեր** արմատի ստուգաբանության առիթով նա տվել է *upo- > **հուայ** բանաձևը (ՀԱԲ, 4, 330): Գ. Ջահուկյանը միացրել է

խեն-եշ, բղ-եշ «գեր» են, իսկ **-ման** ածանցի համար հմմտ. թաթ-ման, լ-ման «ի լի, ամբողջ», վեր-ման «ո՞ր կողմ», կեռ-ման, ել-ման, լալ-ման են:

³⁵ Գ. Ջահուկյանը **վռզող** բառը սկզբնապես կապել է հ.-ե. *uer- «ոլորել, ծռել» արմատին (Ջահ. - 1967, 268), այնուհետև համարել է անհայտ ծագման (ՀԱԲ, 713):

³⁶ **Վռ-** հիմքը բարբառներում ունի համանուններ, որոնք **վառ-** «այրել» (**վռթիկ** «դյուրաբորբոր», **վռթոց** «կրակի բռնկվելու ձայն», **վռթկել** «խանդավառվել») և **ռռ-** «հետույք» (**վռլվեռ անել** «հետ-հետ գնալ, նահանջել», **վռռալ** «ռռալ», **վռռալալ** «ռռակալ, ամենավերջինը, հետին ծայրը») արմատների հնչյունափոխված տարբերակներ են (տե՛ս ՀԼԲԲ, 2, 88-89):

համանուն **հույ** «սեղմում» (<*սb- «սեղմել, ճնշել») արմատին՝ ենթադրելով դրանց նույնություն կամ բաղադրություն (ՀՄԲ, 468):³⁷ Այս տարաձայնությունները նկատի ունենալով՝ կարծում ենք՝ արժե վերանայել այս արմատի ստուգաբանությունը, և առաջարկում ենք **հույ** <*հսb- <*(h)ս-b- <*(a)ս(e)- «վեր, վար, դուրս, հեռու, մոտ», բանաձևը որում *b-ն աճական է: Իմաստային անցումը դարձյալ հականշության հիման վրա է (հմմտ. «հեռու» իմաստային բաղադրիչը պարունակող վերոհիշյալ **վտարել, վանել, վանդել, վոնդել, օտար** բառերը):³⁸

Եզրակացություն

Այսպիսով ներկայացրինք հայերեն մի շարք բառեր (**օտար, եւ, վտարել, վանել, վանդել, վոնդել, վարատել, վայր, վեր, վերջ, ուրջ, աւարտ, յաւ «վերջ», հաւ «սկիզբ», աւագակ, աւան «կողոպտիչ», աւար, աւել, նուագ, աւագ, հաւ «պապ», վէս, վսեր, վսե(ա)մ, վեստ, վեհ, նուաստ, վարագոյր, վրան, ուշ, վաղ, վախճան, վռագ, յաւէտ, յաւէ(ր)ժ, հույ**), որոնք մինչ այժմ համարվել են կա՛մ հավաստի ստուգաբանություն չունեցող (անհայտ ծագման), կա՛մ վիճարկելի ստուգաբանությամբ, կա՛մ փոխառություն այլ լեզվից:

Ձևով և իմաստով առնչվող այս բառերի համար, որ մինչ այժմ դուրս էին բերվում հաճախ միանգամայն տարբեր աղբյուրներից ու սկզբնաձևերից, հնչյունային, ձևային և իմաստային համակարգված վերլուծությունների հիման վրա առաջարկվել են ստուգաբանության նոր վարկածներ, որոնց համաձայն՝ դրանք ծագումնաբանորեն կապված են իրար և անմիջականորեն սերված են հ.-ե. *(a)ս(e)- «վեր, վար, դուրս, հեռու, մոտ» արմատից, այսինքն՝ բնիկ հայերեն բառեր են:

Կարևոր փաստարկ է այն, որ հ.-ե. նշված արմատից սերված հայերեն բառերը հաճախ կազմում են հոմանիշային շարքեր (*աւտար – եւ, վանել – վանդել – վոնդել – վտարել – վարատել – օցտել, աւարտ – յաւ «վերջ» – ուրջ – վերջ – վախճան, աւագակ – աւան «կողոպտիչ», վտարել «հափշտակել» – աւարել, վէս – վսեմ – վեհ, յաւէտ – յաւէրժ*) կամ հականիշային զույգեր (*վայր – վեր, յաւ «վերջ» – հաւ «սկիզբ», վէս – նուաստ, վաղ – ուշ, աւել – նուագ*), որոնք առնչվում են իմաստային հանրության կապերով: Դրանց միջև փաստորեն տեսել ենք նաև ձևային-ծագումնաբանական ընդհանրություն՝ հիմնավորելով դա ներքին ու արտաքին համեմատություններով և ստուգաբանական բանաձևմներով:

Հատկանշական է, որ հոդվածում որպես հ.-ե. ծագման բնիկ հայերեն բառեր ներկայացվածներից մի քանիսը *վ* սկզբնահնչյունով են (*վտարել, վանել, վանդել, վոնդել, վարատել, վայր, վեր, վերջ, վէս, վսեր, վսեմ, վեհ, վեստ, վարագոյր, վրան,*

³⁷ Գ. Ջահուկյանը նախապես հնարավոր է համարել նաև **հույ** «մոտ» <*սb- <supo-/subo- «տակ» կապը (Ջահ.-1967, 85):

³⁸ Այլալեզու նույնարմատ զուգահեռներից հիշենք՝ ռուս. у «մոտ» (նախդիր) (Նիկ., *au-), լիտվ. zu- «դեպի» (Պոկ., № 2064, *ũd-):

վաղ, վախճան, վաղ), և այդ հանգամանքը մեկնաբանված ու հիմնավորված է որպես օրինաչափ երևույթ, այլ ոչ թե շեղում:

Zakaryan Hovhannes – Etymology of Several Armenian Words Meaning Space-Time Relationships. – The article, dwelling upon phonetic, morphemic and semantic analyses, puts forward the following new etymologies of words that all come from the PIE root **(a)u(e)-* «up, down, out, far, near»: *աւտար* <**aṷd-āro-* <**(a)u-d-* <**(a)u(e)-* «up, down, out, far, near», *վտարել* «kick out» <**վիտար-ել* <**(a)uēd-āro-* <**(a)uē-d-*, *վանել* «drive away» <**(a)uə-n-*, *վայր* «1. out, 2. place, 3. down, 4. moment» <**(a)uəi-r-*, *վեր* «up» <**(a)uē-r-*, *աւարտ* «end» <**aṷar-d-* <**aṷə-r-*, *աւազակ* «robber» <*աւազ-ակ* <**aṷə-g'h-*, *աւար* «robbery» <**aṷə-ro-*, *աւել* «more» <**aṷe-l-*, *նւազ* «1. less, 2. thin» <**նի-nṷaq* <**ni-ṷəg'h-* <**uə-g'h-*, *աւազ* «senior» <**aṷə-g^wh-*, *վէս* «lofty, upstage, haughty» <**(a)uē-k'-*, *նւաւստ* «humble» <**նի-nṷuust* <**ni-ṷast-* <**uə-sti-*, *նշ* «late» <**uk'w-* <**u(e)-k'w-*, *վաղ* «early» <**(a)uə-l-*, *վախճան* «end» <**վաղ-ջ-ան* <**(a)uə-l-*, *յաւէտ* «forever» <**(h)aṷei-d-*, *հուշ* «near, soon» <**hṷb-* <**(h)u-b-* etc.

Key words: Armenian, Proto-Indo-European, vowel gradation, root variants, initial sound, determinative, affix.

Закарян Оганес – Этимология некоторых армянских слов, обозначающих пространственно-временные отношения. – В настоящей статье на основе фонетического, словообразовательного и семантического анализов предлагаются следующие новые этимологии слов, которые все происходят от ПИЕ корня **(a)u(e)-* «вверх, вниз, наружу, далеко, близко»: *աւտար* «чужак» <*աւտար* <**aṷd-āro-* <**(a)u-d-* <**(a)u(e)-* «вверх, вниз, наружу, далеко, близко», *վտարել* «выгнать» <**վիտար-ել* <**(a)uēd-āro-* <**(a)uē-d-*, *վանել* «отогнать» <**(a)uə-n-*, *վայր* «1. наружу, 2. место, 3. вниз, 4. момент» <**(a)uəi-r-*, *վեր* «вверх» <**(a)uē-r-*, *աւարտ* «конец» <**aṷar-d-* <**aṷə-r-*, *աւազակ* «разбойник» <*աւազ-ակ* <**aṷə-g'h-*, *աւար* «грабёж» <**aṷə-ro-*, *աւել* «более» <**aṷe-l-*, *նւազ* «1. меньше, 2. худой» <**նի-nṷaq* <**ni-ṷəg'h-* <**uə-g'h-*, *աւազ* «старший» <**aṷə-g^wh-*, *վէս* «высокомерный» <**(a)uē-k'-*, *նւաւստ* «униженный» <**նի-nṷuust* <**ni-ṷast-* <**uə-sti-*, *նշ* «поздно» <**uk'w-* <**u(e)-k'w-*, *վաղ* «рано» <**(a)uə-l-*, *վախճան* «конец» <**վաղ-ջ-ան* <**(a)uə-l-*, *յաւէտ* «навсегда» <**(h)aṷei-d-*, *հուշ* «близко, скоро» <**hṷb-* <**(h)u-b-* и т. д.

Ключевые слова: армянский язык, праиндоевропейский язык, чередование, корневые варианты, начальный звук, детерминатив, аффикс.